

Nyilván remegni készíve. Oh anyámnak

Szentsége, oh ti, mindenek

Közös világát ringató legek:

Láttok mi érdemetlen estem el!

(Zilahi K.)

Így esett ő is: a költő Prometheus, ki a tragikai bölcsészet
tűzét rabolta el Bakhostól.

HEGEDÜS ISTVÁN.

A KARÁCSONYI MYSTERIUMOK EREDETE.¹⁾

A karácsonyi játékoknak még eddig nem akadt oly alapos kutatójuk, minő *Milchsack*²⁾ a húsvétiaknak; eredetük, fejlődésük első foka máig is nagyrészt ismeretlen. A tárgynak egyetlen számbavehető vizsgálója, *Wilken*³⁾ egyes hozzávetéseket ad csupán, a német hagyományokon túl nem terjeszkedik s eredményei sem igen megbízhatók, mint a húsvétiaknál kifejtett nézeteire már *Milchsack* rábizonyította⁴⁾ s a karácsonyi játékoknál nekem is lesz alkalmam néhány tévedését kimutatni. Munkámat megnehezíti az is, hogy a legfontosabb régi emlékek teljes szövegébe nem szerezhettem betekintést,⁵⁾ így előre le kell mondanom az eredmény philológiai biztosságáról, megdönthetetlen voltáról: de másfelől ez emlékeket több munka oly bőven idézi és magyarázza, hogy az ú.

¹⁾ E cikk részlet egy nagyobb tanulmányból, mely a magyar valóságos népjátékok eredetéről szól.

²⁾ *Gust. Milchsack*, Die Oster- und Passionsspiele. Literarhistorische Untersuchungen über den Ursprung und die Entwicklung derselben bis zum XVII. Jahrh. vornehmlich in Deutschland, nebst dem erstmaligen dipl. Abdruck des Kuenzelsauer Frohnleichnamsspieles. I. Die lateinischen Osterfeiern. Wolfenbuettel, 1880. Ism. *Heinrich Gusztáv* e Közlönyben IV, 1880, p. 558.

³⁾ *Dr. E. Wilken*, Geschichte der geistlichen Spiele in Deutschland, Göttingen, 1872. Kár, hogy *Weinhold* Károlynak különben kitünő könyve: Weihnachtsspiele und Lieder aus Ober-Oesterreich u. Schlesien. Wien, 1853. (az 1875-iki czimlap-kiadás) e tekintetben nagyrészt elavult.

⁴⁾ «Bei Wilken blickt man an keiner Stelle, wenigstens was die Oster- und Passionsspiele betrifft, bei denen ich es beweisen kann, auf die Basis gründlicher und erfolgreicher Vorstudien.» Id. m. 15. l.

⁵⁾ *Du Méril*, *Coussemaeker* és *Wright* teljes kiadásait nem sikerült megkapnom.

n. irodalomtörténeti valószínűséget (melynél tovább haladni sok esetben hiába való fáradozás,) nem lehetetlen elérni. Megkísértem tehát, hogy az idézetek nyomán ez eleddig homályos kérdésre némi világot derítsek.

Karácsony ünnepe köré az egyházi játékoknak három csoportja sorakozik; karácsony napjához a *pásztorok imádása* (*Adoratio pastorum*), az ártatlan kisdedekéhez (decz. 28.) *Ráchel siralma* (*Ordo Rachelis*) s vízkereszt napjához a *háromkirályok hódolata* (*Officium trium magorum*) fűződik. Ezt a szoros rendet azonban nem igen tartották meg kezdetől fogva sem; tetszés szerint cserélték, vagy összevonták egy előadásba. — Ráchel siralmának eredete után nem kell sokáig kutatnunk; már régebben fölismerték, hogy nem egyéb egyszerű reminiscentiánál. A mint a passiójátékokat mindig *Mária siralma* fejezi be, a mely ott a gyászos végű mysteriumban helyén van, úgy a karácsonyi előadásoknak Rachel siralma a vége, a mely már nem vág össze az örömnép hangjával. Az utánzásban annyira mentek, hogy kedvéért felforgatták a chronologiai sorrendet, eléje tették a királyok jelenetét, sőt a «12 éves Jézus megjelenését a templomban» is. Egy régi alsó-hesseni O. R. pedig, mely a többihez nagyon hasonlít, szó szerint azokat a latin és német hymnusokat foglalja magában, melyek a legeredetibb Mária siralmát képezik.¹⁾ Eredete tehát kétségtelenül a passió- és húsvéti játéokra mutat vissza.

Ez a tény most természetesen arra a gondolatra vezet, hogy a pásztorok s a három királyok jeleneteit is a húsvéti játékciklushoz vonatkoztassuk, s ezt kísértjük meg az alábbi sorokban. Azért bevezetésül álljon itt néhány szó a passió-, de különösen húsvéti játékokról, mely utóbbi valóbszínű, hogy forrása lehetett a karácsonyi jeleneteknek, mivel mindkettő örömnépről való; mindkét ünnep egyházi berendezése és tárgya szembeszökő egyezéseket mutat: karácsonyt u. i. épúgy megelőzi az advent, mint húsvétot a nagyhét, itt is ott is Krisztusnak újjászületése, a hitesezmének diadala szerepel. Általános okoskodás is oda vezet, hogy a betlehemes előadásoknak a húsvéti sirjelenetben keressük forrását. Húsvéti párbeszédnek jóval korábbi időből maradtak reánk (XI. század). Kétségtelen, hogy meg is előzték karácsonyi társaikat; mikor tehát a húsvéti ritusból kisarjadt az egyházi dráma,²⁾ a

¹⁾ *Wilken* id. m. 171. jegyz.

²⁾ Ezt *Milchsack* kutatásai óta bizonyosnak vehetjük.

másik nagy napnak (karácsonynak) ünnepeit sem akarták a kedvelt látványosság nélkül végezni; vesztett volna évszázados népszerűségéből, ha hasonló játékfélét nem rendeznek a napján. A föltett átvételnek még a rendes, elbírt rítus sem állt útjában, minthogy az örömnüpen nem csak ilyen istenfélő és hitet erősítő előadásokat, de sok egyéb, az egyház komolyságával meg nem férő tréfás szokást (gyermek-püspök miséjét, a bolond- és szamar-ünnepet), hagyományos multságokat is megtűrtek. — De vegyük sorra a biztos és kétségtelen adatokat.

Milchsack alapvető munkájában pontos, szigorú összevetését adja az eddig napfényre került régi húsvéti játékoknak, meghatározza ősalakjukat s vizsgálódásainak eredményeként oly meggyőződésre jut, hogy az összes feltámadási *mysteriumok egy közös alaptól származnak*. Módszere ez eredményre nézve kifogástalan; bizonyos, hogy az ősalak a húsvéti drámák csirája. Ő azonban ennél is tovább megy s a synoptikus evangéliumok erre vonatkozó helyeit is megvizsgálván, kimondja, hogy az ősalak s e bibliai helyek között annyira lényeges a különbség, hogy szolgálai átvételnek épenséggel nem tekinthető, tehát valamely ker. egyházi írónak önálló munkája, a kit e szerint, bár ismeretlenül, a ker. dráma megteremtőjének kell tartanunk.*)

Az ősalak a következő öt responsorikus mondatból áll:

- I. Mulieres (sc. 3 Mariæ): *Quis revolvit nobis lapidem ab ostio monumenti?*
- II. Angelus: *Quem quaeritis in sepulchro, o christicolae?*
- III. Mulieres: *Jesum Nazarenum crucifixum, o coelicolae!*
- IV. Angelus: *Non est hic, surrexit, sicut praedixerat!*
- V. Angelus: *Ite nuntiate quia surrexit!*

Összehasonlításul adom itt a három synoptikus evangélium erre vonatkozó helyét is:

Ev. Math. 28. 5—7.	Ev. Marc. 16. 6—7.	Ev. Luc. 24. 5—8.
5. Respondens autem angelus dixit mulieribus: Nolite timere vos: scio enim quod Jesum qui crucifixus est quaeritis: 6. non est hic, surrexit enim sicut dixit: venite	6. Qui (sc. angelus) dicit illis: Nolite expascere: Jesum quaeritis Nazarenum crucifixum: surrexit, non est hic: ecce locus, ubi posuerunt eum. 7. Sed ite di-	5. cum timerent autem et declinarent vultum in terram, dixerunt ad illas: Quid quaeritis viventem cum mortuis? 6. Non est hic, sed surrexit: recordamini... cet.

*) Milchsack. id. m. Ergebnisse cz. fejezetben, 116. s k. ll.

et videte locum ubi positus erat dominus. 7. Et cito euntes dicite discipulis eius quia surrexit, et ecce praecedit vos in Galileam . . . cet.

cite discipulis eius et Petro quia praecedit vos in Galileam . . . cet.

Egyszerű összehasonlítás is világosan mutatja, hogy Lukács ev.-nak csak csekély, vagy épen semmi hatása sem volt a főntebbi dialogusra. Már a másik kettővel szembetűnő az egyezés; de az is felismerhető, hogy ezek közül egyikhez sem ragaszkodott az ősdialogus szerzője a másik rovására. A III. Márk ev., a IV. Mátééhoz áll közelebb. — A figyelmes vizsgálónak azonban az is fel fog tűnni, hogy a dialogusban olyan helyek hiányzanak, melyek mindkét evangéliumban előfordulván, a drámának mintegy éltető elemet adtak volna. Miért maradt el az első, híres megszólítás: *Nolite timere*, vagy a végén ez: *dicite, quia praecedit vos in Galileam*? Sőt a legrámaibb helynek nyoma sincs a dialogusban, az *ecce locus* résznek hatását pedig lehetetlen, hogy ne érezte volna a szerző; el kell képzelnünk, hogy a sír mellett ülő, dalmatikás paphoz jön a többi három (mulieres), hogy meggyőződjenek a sír üres voltáról. — Azt hiszem, ezekre nem felel meg Milchsack, mikor az eltéréseket az író önnállóságának tudja be. Abban a korban a szentírástól nem mertek eltérni. Ennyi, ilyen önkényű s nem is czélszerű változtatása a szent szövegnek *egyszerre* nem képzelhető; igen, megtörténhetett lassan, idők folytán. Különben is M. felelete ismét csak ködös mythost ad a legfontosabb kérdésben: az ősdialogus *párbeszédes jellemének* eredetét nem fejt meg; az idézett ev.-i részekben nincs dialogus.

Gyanumat különösen a II. sor költötte fel, mely határozottan a legfontosabb mondata az egésznek s ezt érte a legtöbb változás. Azt hiszem, Monenak *) lesz igaza, ki a húsveti drámát nem egy szerzőtől, de a hosszú passio alatt énekelt antiphonákból származtatja, mert épen a II. sorra vonatkozólag ezt olvassuk János evangéliumában (c. 18. v. 4—5.): *Jesus itaque sciens omnia, quæ ventura erant super eum, praecessit et dixit eis: Quem quaeritis. Responderunt ei: Jesum Nazarenum. Dixit eis Jesus: Ego is*

*) *Mone: Schauspiele des Mittelalters aus Handschriften.* Karlsruhe, 1846. I. k.

sum . . . ect. E szavakat Kr. a Gethsemane-kertben váltja a proslókkal. Ez nem csak szószerint megfelel a II. és III. sornak, de már itt egyszersmind kész a *dialogus is.*¹⁾ — Hogy miként került e passiobeli rész a húsvéti játékba, annak fejtegetése most messze vezetne²⁾, elég annyi, hogy az ősdialogusnak legrégebb és legfontosabb két sora a II. és III. vagyis; *Angelus; Quem quaeritis; Mulieres: Jesum Nazarenum.* — Szükségesnek láttam ennek előrebocsátását, mert később gyakran hivatkozom reá.

A kétféle, pásztor- és háromkirály-játékot, sorra veszem. Megvizsgáljuk legrégebb följegyzéseiket, mert ha egyáltalán lehetséges az eredet kérdésére világot derítenünk, úgy a megoldásnak ezekben kell rejlenie.

Lássuk a *pásztorjeleneteket* előbb. — Önálló, egyházi, papok által templomban előadott pásztorjátékot csak egyet ismerünk: a *rouenit* (R. P.) a XIV. század közepéről.³⁾ De a pásztorok, mint szereplő személyek, előfordulnak már a jóval régebbi Magorum adoratiók mindenikében is. — Wilken kritikailag megállapított szövege szerint⁴⁾ legrégebb szerepük a következő:

Angelus inquit inprimis:

1. Pastores annuntio vobis gaudium magnum.

Pastores: 2. Transeamus Betlehem et videamus hoc verbum.

Angeli: 3. Gloria in excelsis Deo et in terra pax hominibus bonæ voluntatis!

E rész rendesen megelőzi a Mag. adoratiót s szószerint az evangéliumból van véve (l. Luk. II. 10. és 16.) A játékokban még egyszer előfordulnak a pásztorok, mikor a három király Herodes-től Betlehem felé indul; útban találják őket s megkérdik tőlök:

¹⁾ A IV. és V. sor már valószínű, hogy az evangéliumok hatása alatt keletkezett, mint az I. is. Hogy az alapdialogus bővítésénél mindig figyelemmel kísérték a szentírásnak ide vonatkozó helyeit, abból is látszik, hogy a *Pray-codex*ben följegyzett húsvéti mysterium, melyben az I—V. sor előfordul, magában foglalja már az *ecce locus* részt is. V. ö. *Abel J.* A színiéretet Bárfán a XV. és XVI. századokban. Századok, 1884.

²⁾ Dolgozatomban ezt a nézetet majd bővebben is kifejtem.

³⁾ Kiadta *Du Cange* *Pastorum officio* cz. alatt; *Du Méril* p. 147. — Kivonatát németül *Weinhold*: *Weihnachtsspiele u. Lieder aus Süddeutschland* n. Schlesien. Wien, 1853. p. 49; ezt magyarul *Gyulai*: *Népkölt. gyűjt.* I. k. 525. l.

⁴⁾ *Wilken* id. m. 194.

Magi ad Pastores :

4. Pastores dicite, quidnam vidistis?

Respondeant Pastores :

5. Infantem vidimus pannis involutum!

E két sor pedig a Breviarium Romanum legrégebb antiphonái közé tartozik.¹⁾ — Az idézett két rész kétségkívül legkezdetlegesebb alakja a pásztorok szerepének; a szent íráshoz való ragaszkodás s egy ismert antiphona alapján lépnek föl először s azért bizonyára fiatalabbak a háromkirályok jeleneténél; mert ha szereplésük régebb keletű, talán a Mag. ad. keletkezésével egy idejű lett volna, ép úgy át kellett volna időnk folytán alakulnia, mint a hogy a királyok szereplése valósággal megbővült, hosszú darabbá lett. Meggyőz erről egy tekintet, melyet pl. a *freisingi* (XII. sz.) *Mag. adoratoria* vetünk; a pásztorokra vonatkozó rész semmivel sem több a fönt közölt 5 sornál, míg a királyok szerepe szélesesen kidolgozott, hosszadalmas versekből áll.²⁾ — Később már a pásztorok szerepe is kibővül; pl. a *freisingi Ordo Rachelis*ben (egy századdal fiatalabb a Mag. ad. nál.)³⁾ a fönt idézett 2. sorból már hatsoros carmen rhythmicum lett; 4. és 5. megmaradt régi alakjában, de királyok helyett minden értelem nélkül a chorus kérdi tőlök. Szerepük tehát ez :

Angeli : Gloria in excelsis . . . cet. (v. ö. fönt 3.)

Pastores : Quis audivit his similia

Ab eterno mirabilia!

O mirandum puerpurium,

Tantum habens ministerium!

Transeamus ergo Betlehem,

Explorare rei seriem. (V. ö. f. 2.)

Venientes ad presepe dicant :

O regem celi cui celicole famulantur!

clauditur in stabulo concludens cuncta pugillo,

despectissimus in terris et summus in astris.

Chorus dicat: Pastores dicite . . . (V. ö. f. 4.)

Respondent *Pastores*: Infantem vidimus . . . cet. (V. ö. f. 5.)

Már itt meglátszik, hogyan veszik fel lassankint a királyok szerepét. Az «*O regem coeli*» kezdetű antiphonát az ugyancsak

¹⁾ Brev. Rom. ex decr. ss. conc. Trid . . . Ratisbonæ 1879. v. IV. pag. 234.

²⁾ Weinhold W. Spiele u. Lieder. 56—61.

³⁾ Weinhold, u. o. 62—65.

Freisingből maradt régibb Magorum adoratióban még a királyok énekelték.¹⁾

Vessük össze az egyetlen önálló pásztorjátéknak (R. P.) külső, scenikus berendezését a régibb háromkirály-darabokéval. Az utóbinak legrégibb ilyen leírása a *roueni* (R.) Officium trium Magorumban maradt meg;²⁾ e szerint az előadás így folyt le: Vízkereszt napján az ének után (*tertia cantata*) kezdődik a háromkirály szertartása. A templom különböző részeiből előlép a három király koronával díszített siphákban, szolgálóktól követve, kik az ajándékokat hozzák. Az első király ki középről jő, botjával a csillagra mutat s így szól: *Stella fulgore nimio rutilat*; a jobbról jövő második folytatja: *Quæ regem regum natum monstrat*; balról a harmadik: *Quem venturum olim profetiæ signaverant*. Az oltárnál mindnyájan összetalálkoznak, megcsókolják egymást s énekelik: *Eamus ergo et inquiramus eum, offerentes ei munera: aurum, thus et myrrham*. Erre a kántor elkezdi a «Magi veniunt» responsoriumot s a körmenet megindul. (A terjedelmesebb játékokban itt jön közbe Herodes és irástudóinak jelenete az internuntiuszal és armigerrel.) Mihelyt a menet a templom hajójába ér, a keresztoltár csillárja meggyújtatik s a magusok énekelik: *Ecce stella in oriente prævisa iterum præcedit nos lucida. Hæc inquam stella natum demonstrat, de quo Balaam cecinerat dicens . . . cet.* Ekkor két pap dalmatikába öltözve s a bábákat (*obstetrices*) jelképezve, az oltárhoz lép és szelid hangon éneкли: *Qui sunt hi qui stella duce nos adeuntes inaudita ferunt. A magusok így válaszolnak: Nos sumus, quos cernitis, reges Tharsis et Arabum et Sabæ, dona ferentes Christo . . . cet.* A dalmatikába öltözött két pap (*obstetrices*) a függönyt félre vonva, így szól: *Ecce puer adest, quem queritis. A háromkirály térdre esik s e szavakkal üdvözli a csecsemőt: Salve princeps sæculorum! Az első ad aranyat: Suscipe rex aurum; második tömjént: Tolle thus, tu vere deus; a harmadik myrrhát: Myrrham signum sepulturæ!* Ez alatt a tömeg áldozni megy s a feláldozott

¹⁾ A fr. Mag. ad. vége ez: *Angelus ad prostratos Magos: Impleta sunt omnia quæ propheticæ dicta sunt. Ita viam remeantes aliam, ne delatores tanti regis puniendi sitis. — Magi redeuntes antiphonam (canant): O regem coeli.*

²⁾ Eredetijét *Du Ménil* (p. 153.), utána adja *Willen* (195. s. k.), német rövidített fordítását *Weinhold* (51. s. k.); ezt magyarul *Gyulai* (Népkölt., gyűjt. I. 526. s. k. II.)

arany a dalmatikás papoknak adatik. A magusok térdelve imádkoznak s *majd mintha álomból ébrednének*¹⁾ egy fehérbe öltözött gyermek, mint angyal az antiphonát énekli: *Impleta sunt omnia . . .* cet. — Erre a királyok az oldalajtón kimennek a templomból és a balfelöli ajtón az énekkarba lépnek, mialatt a kántor rákezd a responsoriumra: *Tria sunt munera . . .* A mise alatt a hár. kir. vezeti az énekkart . . . stb.

A *roueni* (R. P.) pásztorjátékról meg ezek maradtak meg:²⁾ Te Deum után az oltár mögött jászolt emeltek, mely fölé a szent szűz képét helyezték. Az énekkar előtt levő emelvényen egy fiu állott, ki mint angyal, Krisztus születését hirdette: *Pastores annuntio vobis gaudium magnum* (Luk. II. 10.). A kar nagy ajtaján belépnek a pásztorok s a jászolhoz mennek *Pax in terris*-t énekelve; üdvözlik a szent szűzet s imádva hódolnak a gyermeknek, kit két főbb pap, dalmatikába öltözve (az *Obstetrixek* jelképeül) mutat meg nekik. A miséző az oltár mellett kérdi: *Quem vidistis, pastores?* Felelik: *Natum vidimus* s éneklük: *Alleluia!* — A mise további folyamán «*pastores regant chorum,*» vagy pedig egyik pásztor a *lectiot* olvassa, másik kettő (tehát már ekkor ők is hárman voltak!) énekli az «*in pulpito*» *gradualet*. Ezek már mindenesetre feltűnő egyezések.

Hanem mindez még nem elég annak bebizonyítására, hogy az *önálló pásztorjáték pusztja másolása a királyokénak*. Áll azonban még néhány erős bizonyító adat rendelkezésünkre, de melyekért kissé messzebb kell kerülnünk. — A vallásos népjátékok kutatói előtt régen eldöntött dolog az, hogy az ilyen szokást tartó nép-nél a pásztorjelenetek fő és alapváza egy és ugyanaz. A francia és német népjátékok pásztorai, egészen úgy, mint a mieink, künn a mezőn nyájaik mellett elaluszhatnak; az angyal hirdető szava álmaikból fölriasztja őket s mikor Betlehem (jászol, bölcső) elé járulnak, mindenik valami ajándékot nyújt át az új szülött fiuistennek. Természetes, hogy ez az alapváz sokféle módon kibővül és változatossá lesz; egy-egy nemzet, sőt vidék is más és más jelenetét dolgozza ki nagyobb előszeretettel; de lényegében valamennyi e két (álom és ajándékadás) jelenetre vezethető vissza. Ez egy. —

¹⁾ A kiemelt részre később hivatkozom.

²⁾ *Gyulai* közlését (525. l.) kiegészítettem *Juleville* könyve szerint: *Histoire du théâtre en France. I. Les mystères* 2 vols. Paris, Hachette. 1880.

Más az, hogy külföldön még csak meg sem kísértették a népjátékok egyházi eredetét kétségbe vonni.¹⁾ A németeknél és angoloknál ez az átmenet a templomi szokásból népszokásba lépésről-lépésre nyomon kísérhető;²⁾ már nálunk a kérdés jóval bonyolultabb, nekünk egyetlen emlékün, adatunk sem maradt egykori létezésükről, csak azt tudjuk, hogy kb. e század eleje óta (Dugonics följegyzései) a magyar nép között is él e szokás, a mi a combinatióknak tág teret nyit. De maradjunk a külföldiekénél. — Láttuk, hogy voltaképp csak két jelenetből állanak: *álmukból fölkelte őket az angyal s a jászol elé borulva ajándékot adnak a gyermeknek.* — Az evangelium e kettőről mit sem tud (v. ö. Luk. II. 8—20, mely a pásztorokról szól; sőt itt világosan az áll, hogy: *vigyáznak* vala éjszakán az ő nyájok mellett), de mindkettő megvan a *háromkirályról* szóló részben: Máté II. 11. «És bémenvén a házba, megtalálák a gyermeket Máriával, az ő anyjával, és leborulván tisztességet tőnek néki; és az ő kincseket előhozván, *adának néki ajándékokat, aranyakat, temjént és mirhát.* 12. És az Istentől megintetvén *álom által*, hogy Herodeshez vissza ne mennének, más úton térének az ő hazájokba.»

A középkori Mag. adoratiókba mind a két jelenetet átvették; az ajándékadást, mint a királyok szerepének fő jellemzőjét, természetesen első sorban, de álmuk ábrázolásának is maradt nyoma; leggyakrabban leborulással jelezték. Följebb kiemeltem a roueni Mag. ad. (R) lefolyásánál az idevonatkozó helyet. Tunc, *Magis orantibus et quasi somno sopitis, quidam Puer ... cet.* — Ugyancsak az «*Impleta sunt*» antiphona előtt ad erre utasítást a frei-ingi (Fr) is: *Angelus ad prostratos Magos.* — Mikor már a játékok elvesztik misei jellemüket, kiválnak köréből s önállóan, mint látványos darabok, adatnak elő, a leborulás mozzanata is átalakul; már nemcsak jelzik az álmot, hanem lefeküsznek a színen, elalusznak s a megjelenő angyal költi fel őket. A XIV. sz. közepén előadott

¹⁾ Csak *Wilken* kockáztatja meg azt az eredeti különvéleményt, hogy ezek a XV. és XVI. században erkölcselenné, profánná fajult játékoknak nyomorék emlékei a népnél. Nézetének téves voltát bizonyíthatni is fölösleges. Honnan támadhatott volna az olyan erkölcstelen bohóczkodásokból ilyen szigorúan vallásos, több népnél megegyező tárgyú és mindeütt áhitattal előadott és meghallgatott népjáték?

²⁾ A németekét így származtatta vissza *Weinhold*, az angolokét *Marriot*: *A collection of english miracleplays or mysteries.* Basel, 1838.

olasz kar. játékban, mikor a királyok lefeküsznek, a darabot magyarázó előadással kíséző praecursor (úgy látszik a régi-internuntiuszal ugyanegy alak) elmondja, hogy a királyok az útban elfáradván, lenyugodtak s most alusznak.¹⁾ — Körülbelül ez időtájt öltének a pásztorjátékok is önálló alakot; elvetik régi kis szerepüket, mely egyébből sem állott a királyokkal való találkozásnál s a mely a háromkirály-játék fejlődésével mindinkább vesztett fontosságából (a jelentéktelen armigernek vagy az irástudóknak nagyobb szerepük volt), s teljesen átveszik a magusok szerepét. A dolog természetes. A hajdanta nevezetes vízkeresztünnep a középkorban vesztett fontosságából s rovására emelkedett a karácsony népszerű cultusa; a vízkeresztkor tartott drámai előadásokat (háromkirály-játékokat) át akarták tenni karácsonyra is s erre legalkalmasabbnak a pásztorok jelenetét találták; a vízkereszt dráma két fő jelenetét: az ajándékadást és elalvást tehát egyszerűen ráruházták a pásztorokra s ezzel megvolt a mai népies betlehemek őstypusa. — Egy XV. századi angol játék érdekes alkalmat ad arra, hogy ezt a természetes processust (ugyanegy tárgynak más szereplőkre ruházását) bár csak hasonló tárggyal, de ugyanolyan körülmények között végig kísérhessük. A tárgy csak hasonló; mert itt már az önálló darabbá alakult pásztorjáték szolgál ismét mintául, hogy belőle specialis angol népjáték váljék.

A *Towneley* név alatt kiadott népmysteriumok²⁾ egyikében, *Paginae* (= pageant, a eoll. játékok egyes részeinek angol neve) *pastorumban* két pásztor elpanaszolja egymásnak baját. Egyik a földi dolgok mulandóságáról elmélkedik, mert egy tehene elhagyta az árnyékvilágot, másikat a politikai elhyomatás bántja; kesereg az elszaporodott rablók, tolvajok, de legkivált a lovagok miatt.

¹⁾ L. *Ad. Ebert* cikkét: Stud. zur Gesch. des mittelalt. Dramas. I. Die ältesten italienischen Mysterien. (Jahrbuch für roman. u. engl. Sprache u. Literatur. V. 1864. 55. l.)

²⁾ Kiadás: *The Towneley Mysteries. publ. of the Surtees society, Lond. 1836.* — T. nevét a kéziratot őrző családtól kapta. Ezek collectiv-játékok, melyekben az egész ó- és újszövetségi történet drámai formába van öntve. Alkalmast Wakefield környékén úrnepkor, vagy a wodkirki vásárok alkalmával adták elő a szomszédos városok özéhei magas, kerekeken toltató tribuneön (scaffold). Az angol-játékokról érdekes fejtegetést ad *Shasp* könyvében: *Dissertation on the pageants, or dramatic Mysteries anciently performed at Coventry by the thrawing Companies of that city. Coventry. 1825.*

Majd holmi apróság fölött összevesznek s egy közbelépő harmadik pásztor dönti el a vitát. Vacsorát készítenek, a bogrács köré leheverednek s elköltött estéli után elalusznak. Megjelenik az angyal s énekével felkölti őket. A pásztorok elrecitálják a bibliai jóslatokat (egyikük latinul mond két verset Vergil 4. Eclogájából, miért a másik kettő kineveti) s útra kelnek Betlehem felé, ajándékokat vive magukkal. Csillag vezeti őket a jászolhoz, hol leborulnak s mindegyik ad valamit Máriának. — Ez az ilyen játékok rendes alakja. De nyomban utána van a kéziratban egy másik pásztorjáték, melyben hasonló motivumokkal egész kis népies bohózat kerekül ki. A három pásztor bevezető panaszkodása megfelel az előbbinek. A harmadikat egy harpia feleség miatt öli a bű. Majd eléjük áll Mac, ki rémséges tolvaj hírében áll. Eleinte, mint tehetős és hatalmas yeoman, elváltotzatott hangon bárányt követel tőlök, de ráismernek. Erre fordít a köpenyegen s ő is panaszkodni kezd. Kesereg, hogy felesége évenként új meg új csemetével ajándékozta meg. Későre jár az idő, le akarnak feküdni. Mac éji szállást kér tőlük, mire óvatosságból közbül fektetik. Mikor a három pásztor elaludt, Mac fölkel, kiválasztja a legkövérebb kost s haza viszi feleségének, Gillenek, ki az állatot a bölcsőbe rejti. (Mac háza ugyanazon a scaffoldon állt.) Mac visszalopózik helyére s reggelre kelve őt költögetik legtovább. Nem tudnak bele lelket verni, emelgetik botjaikkal (mint nálunk az öreg pásztor), álmában rémüldözik, hogy Gille újra gyermeket hozott világra. Végre fölkel; kikeresik zsebeit, üreseknek találják; majd át vizsgálják a nyáját s észreveszik a hiányt. Macet közrefogják s elviszik magukkal ennek lakására. Mire benyitnak, Gille ágyban fekszik s a leghívebben utánozza egy gyermek-ágyas asszony vergődését; Mac is sopánkodik. Ezalatt a pásztorok átkutatták a házat, de semmit sem találtak. A nagy nyomorúság és túlságos áldás láttára megesik a szívök s elhatározzák, hogy a csecsemő számára mindenik ad valamit. Letérdelnek a bölcső mellé, egyik föllebbenti a takarót s ott találják jószágukat. Macet elverik s mikor az ütlegelésben végkép kifáradva leülnek, megjelenik az angyal s énekli: Gloria in excelsis deo!

Érdekes, tanulságos adat ez. Egyrészt fogalmat nyújt arról, mily módon mentek át az egyházi játékok világiak s a nép kezére s megmagyarázza némiképp a XVI. századi angol dráma hirtelen föllendülését, az angol népszellem erős assimiláló képességét, — másfelől megmutatja, hogy a dráma fejlődésében az ilyen átme-

net (háromkirály-játékból a pásztorokéba, ebből népi bohózatba) minden erőltettség nélkül, simán és természetesen mehetett végbe.

A következők megértése végett, tekintsünk csak kissé visszafelé. Addig a pontig, a hol a pásztorjáték a magusoké mintájára önállóan lábra kezd állani, e kétféle drámát együtt és egyszerre adták elő. Az ilyen karácsonyi, vagy is inkább vízkereszi daraboknak a magusok voltak főszereplői, melybe bővítés és változatosság kedvéért belevonták Gabriel angyali üdvözetét, a pásztorokat, az ártatlan kisdedek legyilkolását, sőt néha a gyertyaszentelőre való jelenetet is: tizenkét éves Jézust a templomban.¹⁾ A mint azonban a pásztorjáték átveszi a hár. kir. motívumait s különálló, de ezzel egy tárgyú darabbá lesz, a kettő többé együtt meg nem férhet, egyik a másiknak egyszerű ismétlése. Még az sem veheti elejét a teljes szétválásnak, hogy az egyik karácsonykor, másik vízkereszt napján kerül előadásra, de mindenesetre módosít a dolgon, mert e nélkül valamelyiknek ki kellett volna vesznie. — Nagyobb városokban, hol a magusok hódolata nagy pompával, a polgárság s a magasabb egyházi és világi méltóságok hozzájárulása mellett adatott elő, a pásztorjáték már külső egyszerűségénél fogva sem verseny-zhetett vele; fényes látványosság és változatos tárgy dolgában (a Herodessel való legdrámaibb jelenet a pásztorjátékban nem fordult elő) messze mögötte maradt; vesztett tehát népszerűségéből, végre teljesen kiveszett. Annál kedvezőbb talajra talált a vidék templomaiban, hol sem a közönség, sem a költséges kiállítás anyagi oldala nem kedvezett a királyjeleneteknek. A vidék népe inkább vonzódott a hozzájuk közelebb álló pásztorokhoz, véreből való vér voltak, inkább ápolták tehát ezt s csakugyan a nép között mindenütt inkább elterjedt s szívesebben fogadott a pásztorjáték, mint a csillaggal való járás, mely utóbbi manapság csak úgy szerepel egyes vidékeken, mint pl. nálunk nagyhéten a Pilátusverés,²⁾ minden párbeszéd, drámai actus hijával.

A régi latin pásztorjátékok jeleneteinek egyszerűségéből egy

¹⁾ L. a benedictbeurenit: Ludus scenicus de nativitate Domini (XIII. sz.). Kiadta Schmeller Carm. burana, p. 80—95; *Du Ménil* Or. latines, p. 187—213. és *Mome* Schauspiele d. M. A. I. p. 143—195.

²⁾ *Dugonics*: Magy. példabeszédek és jelesmondások. 208. l. — Részletesebben u. a. kéziratában. III. k. 430. sz. a. 133. l. — Muz. kvrtár Quart. Hung. 258. sz. a.

nevezetes sajtáságuk vonható ki, mely átvezet a háromkirály-játék eredetének vizsgálására. Az előbbi ugyanis természeténél és sorsánál fogva sokkal eredetibb, régibb részleteket tartott meg, mint szülője: a mágusjelenet. Nem fejlődött, nem erősödött soha, megmaradt az első fokon; kiszélesítéséhez sem a szentírás, sem az apokryphok nem nyújtanak tárgyat; az egyes, hozzá fűződő népjeleneteket már maga a nép toldotta hozzá, nem a templomban keletkeztek. Másfelől a király-dráma már a legrégebb emlékeken a fejlődésnek igen előhaladott, magas fokán áll, annyira átalakult, versekkel s toldott jelenetekkel bővült már, hogy eredeti alakjára, kezdetleges csirájára *belőle* következtetni lehetetlen. Így aztán az a sajtáságos dolog esik meg vele, hogy eredete kérdésében legtöbbször nem maga, de a belőle származott pásztorjelenetek adnak felvilágosítást.

A háromkirály-játéknak hat régi (a XIV. század előtti) följegyzése maradt, u. m. 1. a *roueni* (R)¹⁾ 2. *orléansi* (O)²⁾ 3. *freisingi* (most Münchenben, jele: Fr)³⁾ 4. *limoges*i (L)⁴⁾ 5. *saint-benoit-sur-Loire*-i (B) és 6. a *nevers*i (N)⁵⁾. — Szerkezetük nagyrészt összevág, koruk is körülbelül összeesik, a mely különben épen nem tehető korábbra a XII. századnál.⁶⁾ Mindannyi már teljes, kifejelett dráma; tárgyuk több jelenetre szakad, melyek különböző fejlődési fokon jutottak bele. — Tárgyuk az, hogy a három király a csillag után indulván, megérkezik s Jeruzsálem lakóitól megkérdi, hol találják Juda újszülött királyára. Meghallja

¹⁾ Először kiadta *Jean d'Avranche* Lib. de off. eccl. 1679. Utána sokszor, legjobban *Du Ménil «Étoile»* cz. alatt. (Orig. latines du théâtre moderne. p. 153.)

²⁾ *Wright Th.* Early mysteries and other latin poems of the twelfth and thirteenth centuries. Lond. 1844.

³⁾ *Weinhold.* W. Spiele u. Lieder, Wien 1853. p. 56—61. *Wilken.* Gesch. d. geistl. Spiele. Gött. 1872. p. 6—9.

⁴⁾ *Martine.* De antiquis eccl. ritibus. IV. c. 14. §. 12.

⁵⁾ Ez utolsó kettő kiadásairól nincs adatom. *Julleville* (id. m. 60. s k.) sem említi, de elég terjedelmesen szól rólok. Azt hiszem N egy és ugyanaz a Kopasz Károly zsoldárkönyvének táblájából kifejtettel, melyet szintén *Julleville* említ.

⁶⁾ *Weinhold* és *Schmeller* (Carm. bur.) bizonyára tévednek, mikor Fr.-t a IX. századra teszik. Ez valamennyi között legterjedelmesebb; O. és R. a régibbnek, eredetibbnek színével bír s ezek sem korábbiak a XII. századnál.

ezt Herodes (rex) követe (internuntius) s hirül viszi urának. Ez megijed, magához hivatja őket s megtudva tőlük jöttük okát, katonát (miles) küld az írástudókért (scribæ), hogy jönnének hozzá s néznének utána a szentírásban, mi jövendöltetett az új fejedelemről. Ezek kijelentik, hogy Betlehemben kellett születnie. Herodes fegyvernőke (armiger) tanácsára megkéri a királyokat, térjenek hozzá vissza, ha rátaláltak. Ezek Betlehembe érkeznek (utjokat körmenettel jelölték) s a csillag után eligazodva, a bölcsőt őriző két bába (obstetrices) megmutatja nekik a gyermeket. Következik a hódolat és ajándékadás jelenete s a játékot egy antiphona éneklésével fejezik be.

A Herodes szerepével összefüggő jelenetek kétségkívül később toldattak a játékhoz; szövege az emlékekben eltérő s a legrégebbnek tartott R.-ben elő sem fordul. A többire nézve a hat följegyzés majdnem szószerint egyezik s így ez tekinthető a játék legeredetibb, ismert alakjának. Hadd álljon itt egész terjedelmében:

Officium Magorum.

(Magus)* primus: Stella fulgore nimio rutilat.

(secundus): Que regem regum natum monstrat.

(tertius): Quem venturum olim prophetiæ signaverant.

(simul cantent): Eamus ergo et inquiramus eum, offerentes ei munera, aurum, thus et mirram.

Következik a gyermek után kérdezés és Herodes hosszú jelenete, mely után:

Magi aspicientes stellam canant:

Ecce stella in oriente prævisa

Iterum præcedit nos lucida!

[Obstetrices]: Qui sunt hi, qui stella duce

Nos adeutes inaudita ferunt?

Magi respondeant: Nos sumus, quos cernitis, reges

Tharsis et Arabum et Sabæ,

Dona ferentes Christo... quem stella duce adorare venimus.

Ob (stetrices): Ecce puer adest, quem quæritis.

Iam properate et orate, quia ipse est redemptio mundi.

Intrantes magi: Salve princeps sæculorum!

Primus: Suscipe, rex, aurum!

Secundus: Tolle thus, tu vere Deus!

*) Fr.-t veszem alapul. A kerek zárójelek *Du Méril* és *Weinhold* kiadásaitól, *Wilkenéi* sarkos zárójelek közt vannak.

Tertium : Mirram signum sepulturæ!

Angelus ad prostratos Magos :

Impleta sunt omnia quæ propheticæ dicta sunt.

Ite viam remeantes aliam, ne delatores tanti regis puniendi sitis.

Magi redeuntes antiphonam (canant) :

O regem cœli! . . . cet.

Ez a legegyszerűbb szöveg, melyet az összevetésből nyerünk. Láthatjuk, hogy még mindig annyira bő és részletes, mint a milyen kezdetekor nem lehetett; túlságos sok személyt foglalkodtat, már előhaladott scenicus apparatust kíván, a misébe betoldásnak már nehézkes, hosszú, szóval magasabb fejlődési fokon, talán másodikon, vagy harmadikon áll; *) de meg annyira egygyé van olvasztva, hogy belőle már eredetibb rész erőltettség nélkül ki nem választható. Az eredet kérdésében tehát a szöveg maga felvilágosítást nem ad.

Másfelé kell fordulnunk, ha a kérdést némiképp tisztázni, esetleg megoldani akarjuk. Fentebb említettem, hogy a karácsonyi játékok egyik jelenete, mely a többivel leggyakrabban egyszerre adatott elő, az Ordo Rachelis, határozottan a húsvéti játékok Mária siralmainak mintájára keletkezett, annak egyszerű utánzása. — Ez azt mutatná, hogy a kar. játékok a húsvétinak, mint régibb drámai dialogusnak, mintájára jöttek létre. Igaz ugyan, hogy a háromkirály-játékok ismert legegyszerűbb alakjának egyetlen közös érintkezési, pontja sincs a feltámadási öt alapmondattal, de láttuk azt is, hogy a közölt magusjelenetek nem eredeti, ősi formája az, a melyet ismerünk; följegyeztetésök oly korból való, mikor már a misedrámának minden faja divatban volt, köztük olyan fajok, melyek csekélyebb jelentőségüknél fogva később keletkeztek, mint a nagy ünnepre való húsvéti s szintoly nevezetes karácsonyi játékok. Ugyanaz a kézirat, mely O.-t tartalmazza, részletes húsvéti játékot is foglal magában; L.-lel együtt a mag. ad.-t megelőző nagy proféta-játék van ugyanegy kéziratban; B. mellett meg épen négy kifejlett Miklós-napi játékot találunk. Miklós napja eltörpül a karácsony fontossága mellett, mely kiválóságra csak a húsvétival mérhető össze. Tehát a B. kéziratban foglalt s a vele egyező összes háromkirály-játék már aránylag nagy kort átélt, mielőtt följegyez-

*) Ez akkor tűnik ki legkivált, ha összehasonlítjuk a régi húsvéti dialogus egyszerű rövidségével. L. fönt az 5 alapmondatot.

tetett volna, vagyis *kellett* valamikor egyszerűbb, kezdetlegesebb alakjának lennie. Ezt a régi alakot kellene rekonstruálnunk, de az emlékek egyáltalán nem adnak felvilágosítást róla. Szerencsére felvilágosít más egyéb: útba igazít a játékok scenicus berendezése, melyet nem érhetett annyi változás, mint a szöveget s a pásztor-jelenetek régi töredékei, a melyek meg a szöveg régiségét tartották meg inkább.

A háromkirály-játék magyarázói az abban szereplő *obstetrix*-ekkel egész mostanáig meg voltak akadva. Honnan és hogyan kerültek ezek ide? Mert a darabban semmi alapjuk nincs. A gyermeket ép úgy megmutathatná Mária vagy József a hódolatot tevő pásztoroknak és bölcseknek. Az evangéliumban sincs róluk említés. Csak az apokryph legendákban szerepelnek; de ott is hogyan? Ott szólnak róluk, a mikor József kihívja őket a városból, hogy a barlangban szülési fájdalmak közt vajúdjó Márián segítsenek. A bábák (Zelemi és Salome) kijelentik, hogy csoda történt: szűz szült gyermeket s az első segítség nyújtása után hazatérnek; a szent család magára marad, maga keres éjjeli szállást, míg végre a városon kívül egy istállóban meghúzódik. A pásztorok és bölcsök hódolásának leírásánál már az apokryphokban sincs szó bábákról.*) A két alaknak tehát szenttörténeti alapja nincsen. Honnan kerültek hát elő? — *Wilken* úgy magyarázza a dolgot, hogy szerinte a szent szülőket eleintén nem merték ábrázolni s *helyettük* szerepeltették a két bábát. Ez az okoskodás felületes, helytelen. A freisingi Ordo Rachelisben szerepelnek bábák is, szent szülők is s a bábák itt is hűségesen végzik szerepüket: ők mutatják meg a hódolóknak a gyermeket; de meg ha mindjárt a dráma kezdetekor a szent sir mellé angyalt mertek állítani, minden lelkifurdalás nélkül a bölcső mellé állíthatták volna Máriát és Józsefet. — Azt hiszem, a rejtelmes jelenségnek az az egyszerű magyarázata, hogy a két *obstetrix* nem egyéb a szent sir mellett álló angyalnál. Az a két (bábákat személyesítő) dalmatikus clericus, ki föllebbenti a bölcső-függönyét, hogy megmutassa a gyermeket, arra a dalmatikus clericusra utal, ki húsvétkor az üres sirt mutatja a három Máriának. — Végkép meggyőznek erről a régi pásztorjelenetek egyes helyei. Kitünik belőlök, hogy nemcsak a bábák szereplésének czélja, de

*) R. Hoffmann. Das Leben Jesu nach den Apokryphen. Leipz. 1851. p. 126—128.

szavaik is ugyanazok; megkérdik, kit keresnek; megmutatják a szent helyet s hirdetik a megváltó születését, mint amott a feltámadást.

Lássuk ez adatokat. A roueni Pastorum officiumban (R. P.) fordul elő a következő rész: ¹⁾... duo Presbyteri dalmaticati, de majori sede, quasi Obstetrices, qui ad præsepe fuerint, dicant: *Quem quaeritis*... cet. Pastores respondeant: *Salvatorem Christum*... cet. Item Obstetrices, cortinam asperientes, Puerum demonstrent, dicentes: *Adest hic parvulus*... cet. — Ennek egy változatát is közli Du Méril más kéziratból, mely rövid bevezető rész után így kezdődik: *Tunc pastores gradiuntur per chorum, in manibus baculos portantes et cantantes usque ad Christi præsepe: «Transeamus in Betlehem, unde gaudet Jeruzalem».. cet. Illis venientibus duo Clerici in præsepe cantent: *Quem quaeritis*²⁾ — E kettőnél még határozottabb *Gautier* közlése³⁾ egy limogesi ritualeból, mely a két tropust őrizte meg: «à Noël: *Quem quaeritis in præsepe pastores, dicite?* Respondent: *Salvatorem Christum Dominum*... cet. — à Pâque: *Quem quaeritis in sepulchro o Christicolae? Jesum Nazarenum crucifixum*... cet.*

Ez a biztos nyom most már tovább segít. Az előbb adott Fr. háromkirály-játékból, melynek átdolgozott, verses szövege lényegesen eltér eredeti alakjától, ezek után módunkban van a legrégebb részt is kiválasztani. A verses átdolgozásban módosult ugyan ez is, de még fölismerhető. Ide tartozik mindjárt ez a sor: *Obstetrices: Ecce puer adest, quem quaeritis*. Érdekes, hogy erre a Herodes-jelenetben még pontosabban rátalálunk: *Rex ad Magos: Regem quem quaeritis?* Azt is megmagyarázhatjuk, miért maradt meg a teljesebb (kérdő) szöveg az újabb hozzátoldásban. A Herodes jelenet megírójának ugyanolyan helyzetet kellett párbeszédben adnia, mint a milyen már a játékban előfordult, u. i. a bölcsek ismeretlenül járulnak a bölcsőhöz s a bábák nem tudják, mi járásban vannak, megkérdik tehát, kit keresnek. Mikor a bölcsek

¹⁾ *Du Méril* id. m. 147: s k.

²⁾ Idézi *Wilken*. 194. jegyz.

³⁾ *Gautier*. Sur l'origine des mystères, czikk a «Le monde» 1872. évfolyamában. Csodálatos, hogy ő sem sejtí az összefüggést; csak azért idézi a két tropust, hogy kimutassa az egyházi drámának responsoriákból való eredetét.

Herodes elé lépnek, a helyzet ugyanaz, így az író e részt szószerint átvette a bábák jelenetéből. Ebből pedig az következett, hogy az ismétlést kerülni akarva, a bábák már nem kérdés alakjában szólították meg a bölcseket. — Azt hiszem a benediktbeureni kar. játéknak az a sora, melyet a bölcső mellett álló clericus mond a pásztoroknak:!) *Annuntiate Christi nativitatem*, szintén összefügg némikép a húsvéti alapdialogus 4. mondatával (*Ite et dicite, quia surrexit!*)

Az utóbb adott hozzávetésekhez férhet szó, de nincs is rájuk szükségünk; a dolog ezek nélkül is eléggé világos. — A húsvéti játék eredetisége kétségtelen; a följegyzések legrégebb időből valók (XI. század eleje) s az öt mondat lehetetlen, hogy más játékból eredő átvétel lenne; szerzette légyen egy író (Milchsack), vagy származott bár az egyházi responsoriákból (Mone, Gautier,²⁾ bizonyos, hogy a feltámadás ünnepére készült. Főntebb kimutattuk a legrégebb kar. *mysteriumok*³⁾ emlékeinek egyezését ez alapdialogussal s nézetünket úgy a scenicus berendezés (ott bölcső, itt sir, ott bába áll mellette s fogadja az érkező bölcseket, pásztorokat, itt angyal, ki a három Máriával beszél, stb.), mint a függetlenül előadott *Ordo Rachelis* eredete csak támogatja. Ellene tudtommal semmisenem szól s a mennyiben az eredmény még sem matematikai biztosságú, az némileg a források hiányának, nagyrészt pedig a maradványok töredékességének, csekély voltának tudandó be.

Kutatásunk eredménye tehát az, hogy a *karácsonyi latin misedrámák közül legrégebb a háromkirály-játék, a mely egyszerű áttétele a húsvéti, föltámadási misedrámának. Az ifjabb pásztor-játék pedig ép ilyen ismétlése a háromkirály-játéknak.*

SOLYMOSSY SÁNDOR.

¹⁾ Ludus scenius de nativ. Dom. Schmeller Carm. bur. p. 91.

²⁾ Az utóbbit tartom valóbszínűnek.

³⁾ Nem szívesen használnom a «mysterium» elnevezést s a hol lehetett, kerültem is. Sem a szó ki nem fejezi a játékot, *drámat*, sem az nem bizonyos, hogy régen te ilyen értelemben használták volna. Legkorábban a wormszi zsinat (1316) egyik *canonában* fordul elő s itt inkább egyébre érthető. L. H. Alt, Theater u. Kirche, 348.